

Anna Kaczmar
Uniwersytet Zielonogórski

WĄTKI KRYMINALNE W WYBRANYCH POWIEŚCIACH HISTORYCZNYCH DLA MŁODZIEŻY WALEREGO PRZYBOROWSKIEGO

Wstęp

Obecnie najpopularniejszym, pod względem czytelnictwa i procesu twórczego, gatunkiem literackim jest powieść kryminalna zwana potocznie kryminałem. Wraz z rozwojem kolejnych prądów literackich oraz zainteresowań czytelników wytworzyły się wielorakie jej odmiany, które dziś są niemalże trudne do zliczenia. Współcześnie możemy więc mówić już nie tylko o powieści detektywistycznej (nie w klasycznym rozumieniu), ale także o kryminale retro, feministycznym, czarnym i tak dalej¹.

W niniejszym referacie przyjrzę się realizacji cech powieści kryminalnej w wybranych utworach Walerego Przyborowskiego. Z tym zadaniem wiąże się pewne utrudnienie w badaniach literackich; w przypadku tego autora wynika ono przede wszystkim z ograniczonego dostępu do jego dzieł. Przyborowski jest w głównej mierze autorem powieści historycznych dla dzieci i młodzieży, a jego dorobek kryminalny jest niewielki². Poza tym raczej nie powinno się zestawiać tych dwóch odmian powieściowych, ale w przypadku tego twórcy jest to zabieg niezbędny.

Z uwagi na obszerny dorobek literacki Przyborowskiego ograniczam się do wyboru kilku powieści historycznych skierowanych do młodzieży. Są to *Bitwa pod Raszynem* (1881), *Oblężenie Warszawy* (1879), *Młodzi gwardziści* (1909), *Zdobycie Sandomierza* (1912).

---

¹ Więcej podgatunków wyróżnia M. Czubaj (*Etnolog w mieście grzechu*, Gdańsk 2010).

² Za powieści kryminalne tegoż autora uznać można następujące tytuły: *Noc z 3-go na 4-ty grudnia*, *Czerwona skrzynia*, *Kwiat agawy*, *Liść akacji*.

Kryminał – gatunek nowy czy stary?

Wielu badaczy literatury zastanawia się nad genologią powieści kryminalnej. U zarania dziejów zauważyć można pojawianie się pojedynczych elementów, które zaczęto później przypisywać tejże odmianie powieściowej. Roger Caillois zauważa, że

[...] chlubny początek powieści kryminalnej chciano kiedyś zobaczyć w *Edypie królu*. W tej pierwszej próbie podziwiano zarazem arcydzieło, zauważając, że morderca jest jednocześnie detektywem. Ale żartobliwy anachronizm nie powinien stać się powszechnie wyznawanym błędem³.

Tematyka śmierci w wyniku morderstwa motywowana różnymi czynnikami pojawia się w literaturze od jej początków. Zbrodnie popełniano w mniej lub bardziej wyrafinowany sposób, a sprawcę zazwyczaj czekała sroga kara. Caillois stwierdza, że

Tajemnicza sprawa Balzaka stanowi słup graniczny. Widać w tej powieści swoiste pomieszanie i niepokój, jakie wprowadził w obyczaje ów szatański wynalazek [policja polityczna, złożona z pozbawionych mundurów agentów – przyp. A.K.]: niewidoczna policja, i czuć klimat dziwności, nieufności i niepewności, który ze sobą przyniosła⁴.

Od tej pory sprawca musiał się mieć zatem na baczności, gdyż nigdy nie było wiadomo, kto jest jednym z policjantów. Utajnienie policji sprawiło, że morderca musiał się wykazywać sprytem, by nie zostać złapanym. W ten sposób zbrodnia stała się bardziej wyrafinowana, ale i brutalniejsza. Te dwie jej właściwości sprawiły, że morderstwami i innymi przejawami przestępczości zaczęły się interesować ówczesne środki przekazu informacji. Niemalże każde pismo tworzyło specjalną rubrykę poświęconą przestępcom bądź umieszczało opisy zbrodni na pierwszej stronie w celu przyciągnięcia większej liczby czytelników⁵.

Z powodu coraz większego zainteresowania zbrodnią zaczęły powstawać powieści związane z jej historią. Fabuła dotyczyła przede wszystkim procesu myślowego mającego pozwolić organom śledczym na unieszkodliwienie i ukaranie mordercy. Ważnym aspektem stał się również powód popełnienia zbrodni, czyli motyw, który zazwyczaj dotyczył korzyści majątkowych mających spłynąć na zbrodniarza po śmierci jego ofiary. Mógł być też związany z chęcią zemsty. Te dwie pierwotne siły kierujące ludzkością od niepamiętnych czasów stawały się przyczynami zbrodni pospolitych, ale i tak zwanych zbrodni kularowych, popełnianych w salonach najbogatszych obywateli.

³ R. Caillois, *Powieść kryminalna*, [w:] *idem, Odpowiedzialność i styl. Eseje*, tł. J. Błoński, Warszawa 1967, s. 169.

⁴ *Ibidem*, s. 170.

⁵ Jedną z najczęściej opisywanych przez czasopisma, a niewyjaśnionych do tej pory spraw jest seria morderstw dokonanych na prostytutkach przez tzw. Kubę Rozpruwacza.

Charakterystyczne cechy kryminału jako gatunku literackiego

Podobnie jak większość gatunków literackich, również powieść kryminalna rządzi się swoimi prawami. W przypadku tejże odmiany powieściowej stałe ramy zostały opracowane przez tak zwany Detection Club, czyli zrzeszenie autorów powieści i opowiadań kryminalnych, którego członkiem była między innymi Agatha Christie. Swoisty dekalog pisarza zaprezentował Ronald A. Knox, który uważał, że nie należy wprowadzać czytelnika w błąd poprzez na przykład introdukcję postaci bliźniaków. Kryminał nie powinien też zawierać elementów nadprzyrodzonych i nie ma w nim miejsca na postacie pochodzenia azjatyckiego⁶.

W 1928 roku⁷ amerykański krytyk Willard Huntington Wright, piszący kryminały pod pseudonimem S.S. Van Dine, opublikował dwadzieścia zasad pisania kryminału, które dotyczyły zarówno koncepcji bohatera, prowadzenia śledztwa, jak i osobowości mordercy. Naczelna reguła odnosiła się do postaci detektywa, który nie mógł stać się mordercą, czyli występować w dwóch rolach – śledczego i ściganego. Kryminał musiał być również pozbawiony wątku miłosnego, gdyż centralną część utworu stanowi doprowadzenie do schwytania przestępcy, ale tylko dzięki dedukcyjnym metodom prowadzenia śledztwa. Ponadto powinien być tylko jeden detektyw, który prowadzi śledztwo od początku do końca.

W większej mierze tych zasad, jak i późniejszych, wprowadzonych przez innych pisarzy, przestrzegano przez wiele lat, ale oczywiście nie dotyczyły one autorów tworzących wcześniej, w tym również Przyborowskiego.

O autorze słów kilka

Przyborowski jest autorem współcześnie już nieco zapomnianym. Starsi czytelnicy pamiętają zapewne powieść *Lelum polelum*. Niemniej był to utalentowany pisarz, jak również wybitny historyk, a w drugiej połowie XIX wieku entuzjasta podtrzymywania narodowych tradycji.

Przyborowski urodził się w Domaszowicach⁸ 27 listopada 1845 roku i wychowywał się w rodzinie słynącej z zamiłowania do wiedzy i tradycji. Jego ojciec, były ksiądz

⁶ Zob. R. Knox, *Ten Commandments for Detective Fiction*, [w:] *Best Detective Stories First Edition*, [s.l.] 1939.

⁷ Zob. S.S. Van Dine, *Twenty Rules for Writing Detective Stories*, „American Magazine” 1928, no. 10.

⁸ Nazwa tej miejscowości występuje w dwóch wersjach. J. Cieślowski podaje nazwę Domaszewice, zgodnie z wersją umieszczoną w *Polskim Słowniku Biograficznym*. Nazwę Domaszowice podaje J. Figarska, która dotarła do aktu urodzenia pisarza. Zob. J. Cieślowski, *Walery Przyborowski*, [w:] *Obraz literatury polskiej XIX i XX wieku. Literatura polska w okresie realizmu i naturalizmu*, t. 3, red.

katolicki, zajmował się nauczaniem. Młody Przyborowski wyrósł na patriotę, stąd jego uczestnictwo w powstaniu styczniowym, po którego upadku został uwięziony. Nie porzucił jednakże zamiłowania do nauki, a po studiach na wydziale filozoficzno-historycznym Warszawskiej Szkoły Głównej współpracował z licznymi czasopismami. Ponadto uczył historii w radomskim gimnazjum. Od 1869 roku był znany jako powieściopisarz oraz autor prac historycznych dotyczących głównie powstania styczniowego: *Historia dwóch lat 1861/62, Ostatnie chwile powstania styczniowego, Dzieje 1863 r.* Jest również autorem szkicu o najnowszych wartych uwagi powieściach niemieckich oraz francuskojęzycznych powieściach popularnych⁹.

Popularność Przyborowski zyskał dzięki powieściom historycznym dla dzieci i młodzieży. Większość z nich dotyczyła dziejów Polski i miała wzbudzić w młodzieży zamiłowanie do historii oraz wpływać na postawy patriotyczne, a także rozwijać świadomość narodową. Po długiej chorobie pisarz zmarł 13 marca 1913 roku w klinice chorób wewnętrznych w Warszawie, a na miejsce pochówku przeznaczono cmentarz Powązkowski¹⁰.

Wspominając Przyborowskiego, nie można zapominać o jego charakterystycznym stylu, który wyróżniał go spośród pozostałych powieściopisarzy. Jego powieści były oparte na prostym, ale interesującym schemacie fabularnym. Istotną część każdej powieści Przyborowskiego stanowiła intryga, która rozwijała się jako zagrożenie dla istniejącego porządku w świecie bohatera. I jedynie on był w stanie, przy pomocy wiernego przyjaciela, powstrzymać złoczyńców i nie dopuścić do zapanowania chaosu. Powieści Przyborowskiego odznaczają się również obszernymi partiami obyczajowymi, dotyczącymi przede wszystkim głównego bohatera. Interesujące są również obrazki z życia codziennego oraz niektóre wypowiedzi postaci drugoplanowych, często za-barwione humorem.

Powieści kryminalne czy detektywistyczne?

Zazwyczaj badacze zajmujący się twórczością Przyborowskiego określają utwory *Noc z 3-go na 4-ty grudnia* (1875), *Liść akcji* (1876), *Czerwona skrzynia* (1877) i *Kwiat agawy* (1882)¹¹ jako powieści detektywistyczne. Jednak za bardziej trafny należałoby

J. Kulczycka-Saloni, H. Markiewicz, Z. Żabicki, Warszawa 1969, s. 499-519 oraz J. Figarska, *Uwagi do biografii Walerego Przyborowskiego*, „Przegląd Humanistyczny” 1977, nr 6, s. 173.

⁹ Zob. W. Przyborowski, *Literatura niemiecka*, [w:] J. Jaworskiego kalendarz polski ilustrowany, Warszawa 1870; *idem*, *Literatura francuska*, [w:] J. Jaworskiego kalendarz polski ilustrowany, Warszawa 1871.

¹⁰ J. Cieślowski uważał, że W. Przyborowski zmarł na raka. Zob. J. Cieślowski, *Walery Przyborowski 1845-1913*, [w:] *Obraz literatury polskiej XIX i XX wieku...*, s. 499-519.

¹¹ Wszystkie powieści kryminalne W. Przyborowskiego ukazywały się na łamach „Gazety Kieleckiej”.

uznać termin „powieści kryminalne”. Francuski badacz Régis Messac definiuje powieść kryminalną jako „opowiadanie poświęcone metodycznemu i stopniowemu odkrywaniu tajemniczego wydarzenia za pomocą stosowania racjonalnych sposobów i ścisłego ustalania okoliczności”¹². Ową definicję możemy w przypadku powieści Przyborowskiego skomentować, opierając się na następujących elementach wyjaśniających. Pisarz podjął się niezwykle trudnego zadania stworzenia powieści o charakterze kryminalnym, a nie detektywistycznym. Zatem punkt ciężkości został przesunięty na sam proces wyjaśnienia tajemnicy.

Klasyczne powieści detektywistyczne charakteryzują się występowaniem detektywa amatora, który dopomaga w śledztwie oficjalnym lub prowadzi je samodzielnie. Poza tym jest on jednostką wyjątkową, niezwykle inteligentną, dla której śledztwo to nie tylko dążenie do ukarania przestępcy, ale także rozwiązanie intelektualnej łamigłówki. U Przyborowskiego mamy do czynienia nie z detektywem amatorem, lecz urzędnikami państwowymi w służbie ówczesnego wymiaru sprawiedliwości, którzy podejmują się śledztwa i otrzymują za to wynagrodzenie.

Za określeniem „kryminalne” przemawiać mógłby również fakt, iż we wspomnianych powieściach nie znajdujemy w pełni zastosowanej metody dedukcyjnej, znanej czytelnikom przede wszystkim z późniejszych opowiadań o Sherlocku Holmesie. Również istotna jest kwestia sprawcy. W powieściach Przyborowskiego przestępcy nie są tak samo wyrafinowani i nieprzeciętnie inteligentni jak Moriarty (wróg Holmesa), a co za tym idzie – nie dochodzi do swoistego pojedynku na umysły między detektywem a mordercą, który stanowi istotny element każdej powieści detektywistycznej. Co więcej, utwory rodzimego autora nie są realizacją powieści kryminalnej jako takiej. Większą rolę odgrywa w nich problematyka społeczno-obyczajowa i rozterki towarzyszące bohaterom niż problem odkrycia tożsamości mordercy. Można zatem stwierdzić, iż Przyborowski napisał raczej powieści obyczajowe z elementami kryminalnymi niż powieści *stricte* kryminalne.

Zaznaczyć również należy, że nie tylko Przyborowski podjął się próby spopularyzowania tegoż gatunku na gruncie polskim. Wyprzedził go już Józef Ignacy Kraszewski utworem o jakże znamienym tytule – *Sprawa kryminalna*, drukowanym w roku 1872 w „Dzienniku Poznańskim”. Anna Martuszevska dość krytycznie pisała o tym utworze jako o realizacji ówczesnego kryminału:

Wydarzenia przedstawione w *Sprawie kryminalnej* nie są zbyt skomplikowane. Czytelnik najpierw poznaje dość szczegółowo dwory i dworki, w których toczy się akcja, a także ich mieszkańców. Najważniejszym z nich okazuje się Daniel

¹² Cyt. za: T. Cieślakowska, *Struktura powieści kryminalnej na tle współczesnego powieściopisarstwa*, [w:] *eadem*, *W kręgu genologii, intertekstualności, teorii sugestii*, Warszawa-Łódź 1995, s. 67.

Tremmer [...], [który – przyp. A.K.] znika ze swego domu w tajemniczy sposób¹³ – okno w jego sypialni zostało wybite, a przed nim widać ślad wleczenia czegoś ciężkiego. [...] Kierujący śledztwem asesor Zdenowicz jest przedstawiony jako nieudolny i niezbyt zainteresowany jego wynikiem (z góry założył, że Tremmera porwano i zabito)¹⁴.

Jednakże Ewa Ihnatowicz zauważa, że utwór „przypomina [...] klasyczne dziś powieści kryminalne, w których amatorzy z powodzeniem dopomagają w śledztwie czynnikom oficjalnym”¹⁵.

Spróbujmy się zatem przyjrzeć, w jaki sposób Przyborowski zinterpretował gatunek powieści kryminalnej. Otóż czerpał on inspiracje zapewne z powieści grozy, która była niezmiernie popularna także na ziemiach polskich. Jednakże autor w swoich sposobach tworzenia nastroju grozy posuwał się dalej, dlatego w niektórych powieściach mamy do czynienia wręcz z wykorzystaniem przez niego elementów makabry. Taki efekt udaje się Przyborowskiemu uzyskać dzięki zastosowaniu szczegółowych relacji z agonii ofiar oraz przerażających opisów wyglądu zwłok. W ten sposób możliwe jest przerażenie czytelnika. Podobne zabiegi stosował pisarz także w powieściach historycznych.

Specyfika literatury dziecięcej i młodzieżowej w kontekście powieści historycznych

Dla niniejszych rozważań ważne jest nakreślenie specyfiki literatury przeznaczonej dla dzieci i młodzieży, która rządzi się zupełnie innymi prawami niż utwory skierowane do dorosłych czytelników.

Ten typ twórczości był dość długo traktowany po macoszemu przez badaczy literatury w kontekście tak zwanej literatury wysokiej. Podobnie wyglądała sytuacja w przypadku powieści kryminalnej, którą szczególnie w XIX wieku uważano za przejaw literatury brukowej, niszowej, przeznaczonej jedynie rozrywce czytelnika. W ten sposób oba gatunki były deprecjonowane i uważane za gorszy przejaw twórczości literackiej. Co więcej, utwory dla dzieci i młodzieży określano mianem „osobnej” lub „czwartej” literatury¹⁶.

¹³ Wykorzystany przez autora motyw zamkniętego pokoju zaczerpnięty został zapewne z opowiadania E.A. Poeego *Morderstwo przy Rue Morgue*.

¹⁴ A. Martuszevska, *Sprawa kryminalna Józefa Ignacego Kraszewskiego*, <http://zbrodniawbibliotece.pl/analizy/102,sprawakryminalnajozefaignacegokraszewskiego/> [dostęp: 7.09.2014].

¹⁵ E. Ihnatowicz, *Miasto kryminalne?*, [w:] *Miasto – kultura – literatura. Wiek XIX*, red. J. Data, Gdańsk 1993, s. 114.

¹⁶ J. Cieślowski, *Literatura osobna. O naturze i sposobach istnienia literatury dla dzieci*, [w:] *idem, Literatura osobna*, wybór R. Waksmund, Warszawa 1995; A. Smuszkiewicz, „Czwarta” czy „osobna”? *O literaturze dla dzieci i młodzieży*, [w:] *Konteksty polonistycznej edukacji*, red. M. Kwiatkowska-Ratajczak, S. Wysłouch, Poznań 1998; Z. Adamczykowa, *Literatura „czwarta” – w kręgu zagadnień*

W ciągu ostatnich lat wzrosło zainteresowanie badaczy, w tym literaturoznawców i dydaktyków, literaturą przeznaczoną dla młodego odbiorcy. Wskazywano na dobroczynną moc tego rodzaju twórczości i jej wpływ na prawidłowy i wszechstronny rozwój dziecka. Wyodrębniono kilka znaczących funkcji literatury dziecięcej, takich jak: edukacyjna, dydaktyczna, terapeutyczna, kompensacyjna i ludyczna¹⁷.

Badacze literatury dziecięcej wskazywali, że utwory powstałe z myślą o młodym czytelniku powinny zawierać przede wszystkim walory edukacyjne i przedstawiać wizję świata wolnego od trosk, a pełnego edukacyjnych przygód. Niemniej współczesne odmiany powieści dziecięcych¹⁸ obfitują w elementy kryminalne z ukazaniem zbrodni oraz nieobca jest im tak zwana bonizacja zła. Co więcej, nawet utwory dla dzieci niepotrafiących jeszcze czytać zawierają treści przeznaczone dla dorosłego czytelnika i raczej nieodpowiednie dla dziecka. Jako przykład można podać książeczkę *Gdzie jest moja czapeczka?* autorstwa Jona Klassena¹⁹.

W ten sposób widoczna jest nowa tendencja w tworzeniu literatury przeznaczonej dla dziecka. Ma ona za zadanie przedstawianie rzeczywistości takiej, jaka jest, bez cenzurowania negatywnych aspektów życia dorosłych, a więc także związanych ze zbrodnią i przestępstwem. Zdaniem współczesnych twórców tej odmiany literatury dziecko powinno się dowiedzieć jak najwięcej o świecie, w którym żyje, wraz z wszechobecnym złem. Zatem nie powinno się przedstawiać wizji rzeczywistości opartej na ułudzie. Od najmłodszych lat należy kształcić w dziecku wiedzę o świecie, by zderzenie z rzeczywistością nie było później dla niego szokiem. Jednakże takie zabiegi współcześnie wzbudzają w rodzicach i pedagogach obawę przed oswojeniem dziecka z przejawami agresji i niejako promowaniem złych zachowań.

Powieść historyczna przeznaczona dla dzieci i młodzieży jest gatunkiem, który zyskał sobie w XIX wieku wielu czytelników, ale również przeciwników odnoszących się niezwykle negatywnie do tej formy literatury. Powieści historyczne krytykowali Piotr Chmielowski²⁰ i Aleksander Świętochowski²¹. Zdaniem Gertrudy Skotnickiej²² ideologia

---

teoretycznych, [w:] *Literatura dla dzieci i młodzieży (po roku 1980)*, red. K. Heska-Kwaśniewicz, Katowice 2008.

¹⁷ Zob. Z. Adamczykowa, *op. cit.*, s. 28.

¹⁸ Warto zaznaczyć, że epatowanie makabrycznością w literaturze dla dzieci było już obecne w baśniach spisanych przez braci Grimm. Na gruncie polskim zostały one „ocenzurowane” poprzez pozbawienie drastycznych elementów, np. srogiej kary, która czekała bohatera negatywnego. Rekonstrukcją baśni zajął się P. Pullman, który we wstępie do nowego wydania baśni Grimmów wyjaśnia specyfikę tego problemu. Zob. P. Pullman, *Baśnie braci Grimm dla dorosłych i dzieci. Bez cenzury*, tł. T. Wyżyński, Warszawa 2014.

¹⁹ Zob. J. Klassen, *Gdzie jest moja czapeczka?*, tł. K. Domańska, Warszawa 2012.

²⁰ Zob. P. Chmielowski, *Niemoralność w literaturze*, [w:] *Programy i dyskusje literackie okresu pozytywizmu*, oprac. J. Kulczycka-Saloni, BN I 249, Wrocław 1985, s. 67-78.

²¹ Zob. A. Świętochowski, *Opinia publiczna*, „Przegląd Tygodniowy” 1872, nr 1, s. 1-3.

²² Zob. G. Skotnicka, *pozytywistyczne powieści z dziejów narodu dla dzieci i młodzieży*, Gdańsk 1974.

zawarta w powieściach historycznych nie odpowiadała programowi proklamowanemu we wczesnej fazie pozytywizmu, gdyż teksty te nawiązywały do idei wolnościowych i przeciwstawiały się krytyce przeszłości. Jednak zdaniem Krzysztofa Stępnika tego typu powieści były szczególnie ważne w czasach rozbiorów:

Powieść historyczna, tak bujnie krzewiąca się w dobie zaborów, ogarniała poważną część życia umysłowego podbitego narodu, stając się kluczowym organem polityki historycznej i swoistą instytucją uczącą patriotyzmu i wzbudzającą poczucie dumy narodowej²³.

Wspomniany badacz w znaczący sposób podkreślał rolę pozytywistycznej powieści historycznej skierowanej do młodego czytelnika:

Powieść historyczna właśnie ze względów politycznych ukształtowała się jako intencjonalna parafraza i trawestacja treści historycznych, służąc nie tylko rozpoznawaniu przeszłości, ale także kultowi pamięci i kreowaniu wzorców postaw patriotycznych. W szczególności odnosiło się to do powieści dla młodzieży²⁴.

Powieści nawiązujące do wydarzeń z historii narodu musiały się kierować swoistymi prawami, aby móc zainteresować żadnego przygód odbiorcę i mieć walory edukacyjne. Autorzy czerpali zatem ze znanych motywów z literatury dla dorosłych i dostosowywali je do młodocianego odbiorcy. Pojawiały się niezwykle zdarzenia i przeciwności losu piętrzące się przed bohaterem, tajemnice czekające na rozwikłanie znane z powieści awanturniczko-przygodowych, elementy powieści grozy i tajemnic.

Powieści historyczne dla młodzieży Walerego Przyborowskiego

Przyborowski jako autor i historyk zarazem był cenionym twórcą kilkudziesięciu powieści historycznych przeznaczonych dla młodych czytelników. Uważał, że chłopców należy kształcić w duchu patriotyzmu, dlatego potrzebne były utwory edukacyjne w formie, która mogła zaciekawiać czytelnika.

Jako przedstawiciel pozytywistów pisarz kładł nacisk na potrzebę przedstawiania historii w sposób rzetelny oraz podkreślał dydaktyczno-wychowawcze zalety lektury. Jednym z entuzjastów popularyzowania polskich dziejów w postaci zbeletryzowanej był Henryk Sienkiewicz, który uważał, że

[...] gdyby ktoś w formie powiastek dla dzieci objął całą historię polską od początku do czasów ostatnich, wyświadczyłby niemałą przysługę literaturze dziecinnej i ułatwiłby niezmiernie [...] uczenie historii [...]. Sądząc z *Bitwy pod*

²³ K. Stępnik, *Figury polityki historycznej w powieściach Walerego Przyborowskiego*, [w:] *Walery Przyborowski i Józef Brandt*, red. K. Stępnik, M. Gabryś, Lublin 2007, s. 34.

²⁴ *Ibidem*.

Raszynem i z poprzednich prac historycznych p. Przyborowskiego, mógłby on się o spełnienie tego zadania pokusić²⁵.

Warto w tym miejscu zaznaczyć, że obaj pisarze wywarli na siebie wpływ²⁶. Wcześniej Sienkiewicz wzorował się na Przyborowskim, z kolei oddziaływanie Przyborowskiego zauważalne jest w *Trylogii*, która przejęła niektóre elementy z powieści *Ariane* (1875) i *Oblężenie Warszawy* (1879). Jednakże Sienkiewicz „uszlachetnił” zaczerpnięte elementy.

Obecnie badacze literatury zarzucają pisarzowi uchybienia faktograficzne w postaci redukcji zdarzeń i braku postaci historycznych. Jeśli postacie takowe występują, to pełnią głównie rolę służebną i dopełniającą wobec fikcyjnych wydarzeń oraz bohaterów. Można to tłumaczyć następująco: w czasie, gdy powstawały utwory Przyborowskiego, nie było wielu opracowań dotyczących wzmiankowanych wydarzeń historycznych²⁷. Również z uwagi na czytelnika o specyficznym guście autor musiał selekcjonować wydarzenia historyczne i przedstawiać w formie, która zaciekałaby i zainteresowała młodego odbiorcę. Jak zostało wcześniej zaznaczone, specyfika powieści dla dzieci i młodzieży jest inna niż twórczości dla dorosłych. Dziecięcy odbiorca wymaga od powieści, by zaspokoiła jego podstawowe potrzeby, czyli ciekawość świata i chęć przeżycia przygody. Dlatego autor kładzie nacisk na przygody i trudności, które musi pokonać dziecięcy bohater, aby dokonała się jego wewnętrzna przemiana i aby mógł on zasłużyć na nagrodę. Ważną rolę pełnią zatem podtytuły rozdziałów w formie streszczeń, dawające emocje i mające na celu podtrzymywanie napięcia, a co za tym idzie – także zainteresowanie czytelnika.

Zaletą tych powieści jest również szczegółowe przedstawianie miejsc wędrówki dziecięcego bohatera. Autor kreśli przebytą przez niego drogę tak, aby można ją było śledzić na mapie. Co prawda, współcześnie nie sposób sprawdzić, czy podane przez pisarza odległości i czas pokonywanej trasy są prawidłowe. Niemniej młodemu czytelnikowi przyjemność sprawiało wspólne podróżowanie z ulubionym bohaterem, nawet gdy była to tylko „podróż palcem po mapie”.

Fabuly powieści oferowanych przez Przyborowskiego były różnorodne, dotyczyły przede wszystkim rozmaitych epizodów z historii Polski, począwszy od panowania Mieszka I, a skończywszy na wojnach z Austriakami czy Szwedami. Przedstawiane

²⁵ H. Sienkiewicz, *Wiadomości bieżące II*, [w:] *idem, Dzieła*, t. 52, red. J. Krzyżanowski, Warszawa 1950, s. 251-252.

²⁶ Też o wzajemnym wpływie H. Sienkiewicza i W. Przyborowskiego rozwija T. Bujnicki (*Model pozytywistycznej popularnej powieści. Casus Przyborowski*, [w:] *Walery Przyborowski i Józef Brandt*, s. 21-32).

²⁷ Prace B. Gembarzewskiego i M. Kukiela powstały później. Zob. B. Gembarzewski, *Rodowody pułków polskich i oddziałów równorzędnych od r. 1717 do r. 1831*, Warszawa 1925 oraz M. Kukiel, *Dzieje oręża polskiego w epoce napoleońskiej*, [s.l.] 1912.

były głównie chwalebne zdarzenia, które miały oddziaływać dydaktycznie na młodego czytelnika i kształtować jego patriotyzm. Tematyka historyczna, oprócz wpisanej w nią edukacji, obfitowała w odniesienia do uniwersalnych wartości typu odwaga i honor, które były wartościami cennymi i uważanymi za przywilej prawdziwego mężczyzny.

Schematem powielanym w powieściach historycznych jest przejście młodzieńca ze strefy zwyczajności do niezwykłości. Na początku utworu dziecięcy bohater zмага się z lekceważeniem ze strony dorosłych²⁸ i poczuciem osamotnienia. W czasie podróży chłopiec przeżywa liczne przygody, poznaje wiernego przyjaciela i spotyka nikczemnych wrogów mogących zaszkodzić jego misji. Dzięki determinacji, odwadze i zdolnościom wychodzi cało z każdej opresji. Jego bohaterskie czyny (np. udział w bitwie lub zniweczenie spisku), będące przejawem patriotyzmu, zostają na końcu wynagrodzone. Młodzieniec zyskuje szacunek dorosłych, którzy do tej pory uważali go za przeciętnego, oraz ma zapewnioną godną przyszłość (np. zostaje wysłany do najlepszych szkół, by mógł się kształcić i rozwijać liczne talenty).

Centralną postacią każdej z powieści Przyborowskiego jest postać fikcyjna – młodociany bohater w wieku od dziesięciu do osiemnastu lat, przedstawiciel mieszczaństwa lub chłopów, rzadziej szlachcic²⁹. Pochodzi z ubogiej rodziny, ale posiada wiele cech wyróżniających. Chłopiec odznacza się inteligencją i sprytem, jest odważny, nie boi się ryzykować życiem dla dobra ojczyzny, a śmierć w bitwie uważa za przejaw honoru.

Wprowadzenie postaci dziecięcej pozwala czytelnikowi na utożsamienie się z innym światem oraz przeżywanie przygód niedostępnych dorosłym. Zaletą tego zabiegu jest również to, że nastoletni bohater jest indywidualistą, który za szlachetne i odważne czyny zostaje nagrodzony uznaniem ze strony dorosłych. Dzięki temu czytelnik zaczyna postrzegać takie cechy jak niezależność i nieprzeciętność jako zalety. Uczy się, że szlachetnych i odważnych ludzi spotykają dobre rzeczy bez względu na ich wykształcenie i pochodzenie.

Autor, przedstawiając losy chłopców żyjących w czasach historycznie odległych, pragnie pokazać, że ówcześni bohaterowie mieli podobne problemy. Fabuła rozgrywająca się w czasie minionym spełnia wymagania młodego czytelnika oraz zaspokaja jego wrodzoną ciekawość świata. Dzięki powieściom historycznym odbiorca poznaje świat i dowiaduje się wiele o kulturze minionej epoki.

Ogromną rolę w kształtowaniu losów postaci dziecięcej odgrywa przypadek. Za jego sprawą fikcyjny bohater staje się posiadaczem cennych informacji, najczęściej dotyczących planów nieprzyjacielskich wojsk. Próbując uprzedzić żołnierzy, pokonuje

²⁸ Wyjątek stanowi osiemnastoletni Tomek z *Młodych gwardzistów*, który jest młodzieńcem powszechnie lubianym i wspieranym, także finansowo.

²⁹ Autor przedstawiał szlachciców w bardzo negatywnym świetle i odnosił się dość krytycznie do ich przywar, a przedstawiając demokratyczną jedność różnych warstw społecznych, był wierny pozytywistycznym przekonaniom.

liczne przeszkody, ale spotyka się z odrzuceniem i bagatelizowaniem. Dzielem przypadku są również jego zwycięskie zmagania z piętrzącymi się przeciwnościami oraz uczestnictwo w ważnej bitwie, podczas której dokonuje niewiarygodnego i odważnego czynu. W ten sposób mały bohater zaczyna pełnić znaczącą rolę w kształtowaniu losów ojczyzny, gdy niespodziewanie zostaje wciągnięty w wir rozgrywek politycznych między dwoma walczącymi narodami.

O powodzeniu misji, której się podejmuje, świadczą niezwykle, jak na chłopca w jego wieku, umiejętności, spryt, inteligencja, zaradność i dodatkowe zdolności (np. lingwistyczne). Janek, bohater *Bitwy pod Raszynem*, dzięki znajomości języka niemieckiego tłumaczy ważne dokumenty i udaremnia inwazję Austriaków. Z kolei szesnastoletni Kubuś (*Zdobycie Sandomierza*) zyskuje uznanie dzięki translacji dokumentów spisanych w 1770 roku po łacinie. Dzięki tym umiejętnościom młodemu bohaterowi udaje się rozwiązać kluczową zagadkę, a to, iż bywa niedoceniony przez dorosłych, nie przeszkadza mu stanąć w centrum epokowych wydarzeń. W ten sposób losy narodu zależą od jego działań.

Oprócz głównej postaci pojawiają się postacie poboczne, zazwyczaj mniej inteligentne i zaradne. Postacie drugoplanowe pomagają chłopcu w jego misji. Przyjacieli głównego bohatera pełni znaczącą funkcję w powieści. Jest nie tylko powiernikiem, ale również pomocnikiem, który motywuje go do działania. Obaj stanowią doskonały zespół, a różnica charakterów dodatkowo jeszcze wpływa na skuteczność ich przedsięwzięć. W niektórych powieściach (*Bitwa pod Raszynem*) przyjaciel ginie podczas heroicznej walki, oddając życie za głównego bohatera i w obronie ojczyzny.

Przedstawiciele świata dorosłych jako osoby z najbliższego otoczenia oraz postacie historyczne odgrywają rolę służebną wobec bohatera dziecięcego. W stereotypowy sposób zostali sportretowani wrogowie i zdrajcy, często utożsamiani z cudzoziemcami. Zdrajcami okazują się bowiem Żydzi, zniemczeni Polacy, Cyganie. W *Bitwie pod Raszynem* Cyganie kradną i porywają dzieci, zdolni są do morderstwa i chcą wydać Janka Austriakom. W *Młodych gwardzistach* Żydzi, a w szczególności Wolf, szpiegują dla Prusaków i ujawniają informacje strategiczne dotyczące obrony Warszawy. O nikczemności postaci niektórych cudzoziemców świadczą również sugestywne nazwiska typu von Szmulski czy Szafskopf.

Fabuła przedstawiona w powieściach historycznych oscyluje pomiędzy chęcią do rzeczowego przedstawienia dawnych dziejów a zakorzenionymi w świadomości ludzkiej potocznymi wyobrażeniami i stereotypami. Przyborowski zawiera swoisty pakt z czytelnikiem. Poprzez elementarną wiedzę historyczną i uproszczone o niej wyobrażenia ukazuje ważne aspekty etyczne i idee patriotyczne. W formie sensacyjno-przygodowej, obfitującej w nieoczekiwane zwroty akcji i ciągle niebezpieczeństwa, kryją się wspomniane wcześniej walory edukacyjno-wychowawcze. W jednoznaczny sposób

przedstawione zostały postaci pozytywne i negatywne, a te ostatnie tylko w niewielu epizodach przechodzą na stronę przeciwną. Interesujące jest to, że im wcześniejsze pod względem historycznym wydarzenia autor chce przybliżyć czytelnikowi, tym więcej stosuje opisów wyjaśniających i dopełnień. Pojawiają się zatem rozległe opisy ubiorów czy elementów dekoracji wnętrz, charakterystycznych dla tamtych czasów. Skryty za narratorem autor ocenia postępowanie ludzi odległych epok. Zapewne jest to związane z niewystarczającą wiedzą ówczesnego czytelnika dotyczącą na przykład początków polskiej państwowości. Poza tym ciągle repetycje mają uzupełnić wiedzę odbiorcy i pełnić też funkcję edukacyjną. Znaczącą realizację patriotycznej wymowy powieści stanowią wspomnienia o lepszych czasach, które nabierają znaczenia w przedmiotach wyposażonych w wartość emocjonalną. W *Młodych gwardzistach* jest to pozytywka Gugenmusa, wygrywająca melodię poloneza i wzruszająca walecznych mężczyzn. Walorem powieści Przyborowskiego jest również element komizmu. Śmiech czytelnika wzbudzają ksiądz stale gubiący kapelusz i dziwaczne przezwiska nadawane Tomkowi przez przyjaciela (*Młodzi gwardziści*).

W powieściach dla nieco starszych czytelników wątek przygodowy połączony jest z romansowym. Jako przykład służyć może *Zdobycie Sandomierza*. Kuba zakochany w kuzynce Jadzi dąży do spełnienia jej marzeń o mężu generale. Z kolei w *Oblężeniu Warszawy* autor wprowadza do fabuły również wątek erotyczny w postaci uwiedzenia dziewczyny z gminu przez księcia Poniatowskiego. Zagrożenie powiązane z miłosną intrygą zauważalne jest również w powieściach wcześniejszych. W *Arianach* Przyborowski kreśli postacie kobiet w dwojaki sposób. Są to albo posłuszne mężczyznom i uległe matki i żony, albo kobiety zbrodniarki. Mamy zatem do czynienia ze szpiegiem Wilhelminą, która pośredniczy w wymianie informacji między Żydem Wolfem, Ferdziem von Lausitzem i Austriakami. Nikczemna i rządzona zemsty Mokryna z *Bitwy pod Raszynem* przyczynia się do zabójstwa cygańskiego króla i wraz z sojusznikiem Romno znęca się nad młodym Cyngą.

Autor dąży do ciągłego zaciekawienia czytelnika i w tym celu stosuje różne chwytły. Wszechobecne tajemnice i motywy grozy pełnią funkcję edukacyjną i ludyczną. Nastrój tajemniczości i grozy obecny jest w opisie lochów oraz grobowców pełnych szkieletów. *Zdobycie Sandomierza* obfituje w elementy niezwykłości rodem z powieści gotyckiej. W utworze mamy do czynienia z tajemniczymi szkieletami znajdującymi się w ruinach kościoła. Główny bohater ukrywa się w domu krewnych i przebiera za niewiastę. Stale czekają na niego zasadzki i kolejne opresje, z których wychodzi zwycięsko, a ważnym tropem na drodze do ocalenia ojczyzny okazują się stare dokumenty z zaszyfrowaną mapą prowadzącą do sekretnego przejścia. W *Młodych gwardzistach* Przyborowski poddaje obróbce znany z powieści gotyckiej motyw tajemniczego widma, lecz w jego wersji zmora zostaje potraktowana racjonalnie.

Elementy kryminalne w powieściach dla młodzieży

Najważniejszym elementem kryminalnym w powieściach Przyborowskiego jest mechanizm, który polega na przeniesieniu schematu fabularnego charakterystycznego dla powieści kryminalnej do powieści historycznej przeznaczonej dla młodego odbiorcy. Istotą tego zjawiska stanowi zagadkowa zbrodnia zakłócająca porządek świata, który może zostać przywrócony tylko dzięki odnalezieniu winowajcy i jego ukaraniu. Może to być również poszukiwanie zaginionego przedmiotu, ujmowanego jako dzieło sztuki lub artefakt, którego odnalezienie jest ważne dla podtrzymania tożsamości narodowej, lub odkrycie innego rodzaju tajemnicy. Śledztwo może dotyczyć zarówno jakiegoś podejrzanego zachowania, jak i spisku.

Sukces mają zapewnić ślady (tajemnicze dokumenty, mapy) znajdujące w czasie kolejnych etapów podróży. Podążając ich tropami, bohater staje się w ten sposób małym detektywem, który ma rozwikłać zagadkę powiązaną z intrygą³⁰. I tak Janek, bohater *Bitwy pod Raszynem*, biegle zna język niemiecki, co pozwala mu odkryć spisak wymierzony w księcia Poniatowskiego. Tomek z *Młodych gwardzistów*, nie bacząc na niebezpieczeństwo, wraz z przyjacielem podejmuje się zadania zgromadzenia dowodów obciążających szpiegującego dla Prusaków Żyda Wolfa. Z kolei Kubuś, bohater *Zdobycia Sandomierza*, wykorzystuje znajomość łaciny do przetłumaczenia dokumentu z 1770 roku, który kryje w sobie również ważną dla dalszych wypadków mapę. Zatem niewyróżniający się na początku chłopiec wraz z rozwojem akcji odkrywa w sobie niezliczone pokłady odwagi i inteligencji. Mały bohater to osoba o wysokim morale, która mężnie wykonuje rozkazy i jest bezwzględnie ofiarna.

Postacią istotną w każdej intrydze jest również złoczyńca. W klasycznej powieści kryminalnej mamy do czynienia z mordercą wyrafinowanym, pomysłowym i inteligentnym, którego odnalezienie i odkrycie tożsamości stanowi przedmiotową sprawę. W powieści historycznej najczęściej pojawiają się szpiegdy, działający na niekorzyść państwa i spiskujący z wrogiem. Są to postacie odpychające swoim wyglądem zewnętrznym, również z defektami fizycznymi. Najczęściej zdrajcami czy szpiegami są cudzoziemcy, w szczególności Żydzi i Niemcy (Austriacy i Prusacy).

Również w sposobach konstruowania dramatycznych opisów związanych ze śmiercią można znaleźć wspólne dla obu tych rodzajów powieści zabiegi autora. Uwagę czytelnika skupiają bowiem bardzo szczegółowe charakterystyki wyglądu zwłok oraz sceny zbrodni. Autor szokuje czytelnika makabrycznymi informacjami, niemalże zaczerpniętymi z relacji lekarza sądowego. Dotyczą one ran zadanych ofierze, szczegółów wyrazu twarzy i pozy, a co za tym idzie – także rozkładu zwłok. Są to obszerne opisy, mające charakter realistyczny:

³⁰ Oba elementy są charakterystyczne dla powieści kryminalnej.

[...] o kilka kroków od muru cmentarnego leżał trup mężczyzny dobrze zbudowanego, barczystego i zda się pełnego siły. Leżał on na wznak z jedną nogą zgiętą w kolanie i pod tułów podsunietą, druga była wyciągnięta. Ręce miał dziwnie ułożone, lewa oparta na śniegu, palcami jak szponami wpiła się w ziemię, prawa zgięta w łokciu kryła się za plecami. Głowa, na której znać było bujny czarny włos, była straszliwie zeszepecona, tak dalece, że niepodobna było rozpoznać rysów twarzy. Śnieg w około głowy literalnie krwią był zlany, włosy zlepione zgęstniałą krwią całymi promieniami układały się na śniegu. [...] Na piersiach poprzez kamizelkę i koszulę krwawiło się kilka ran, widocznie ostrem narzędziem zadanych³¹.

Podobny zabieg pisarz stosuje w powieści *Oblężenie Warszawy*, w której nie oszczędza wrażliwszego czytelnika sugestywnym opisem trupa, a dodatkowo ekspresję śmierci wydobywają pojawiające się w zakończeniu atrybuty zdrajcy:

Na środku ulicy, nie opodal rynsztoka leżał na wznak trup Kozuszka [...] z okropnym wyrazem grozy i przestachu, zastygłego w chwili bolesnego i niespodziewanego zgonu. Oczy szeroko rozwarte, otoczone czarną, trupią obwódka, patrzyły przed siebie nieruchomie, szklisto, z wyrazem nieopisanego przerażenia. Jedna ręka wpiła się jastrzębimi palcami między kamienie bruku, widocznie w konwulsyjnym, rozpaczliwym ruchu przedśmiertnym, druga trzymała się za piersi, z których wysączył się długi strumień zapiekłej krwi, znacząc swą drogę purpurową bruzdą po granatowym kontuszu, po bruku i rozplywając się w brudnej wodzie rynsztoka³².

W *Zdobyciu Sandomierza* autor kreśli niesamowitą atmosferę rodem z powieści grozy dzięki dokładnemu opisowi szkieletów znalezionych przez Kubusia i Ferdzia w podziemiach klasztoru:

Zgroza przejmowała, gdy się patrzyło na ten okropny widok. Posadzka podziemia zarzucona była całą górą czaszek, piszczeli ludzkich, rąk odpadłych od ciała, kości wszelkiego rodzaju oraz pyłem powstałym zapewne ze zgniłych i przez wieki wysuszonych ciał ludzkich. [...] ni stąd, ni zowąd jeden ze szkieletów opartych o ścianę poruszył się. Coś czarnego, ruchliwego wysunęło się z jego czaszki i z piśkiem zanurzyło się w stosie kości leżących na ziemi, sam zaś szkielet z trzaskiem i głuchym chrzęstem runął na ziemię i prawie w pył się rozsypał³³.

Poza tym pojawiają się opisy, które mają za zadanie wzmocnić atmosferę grozy i przynoszą zapowiedź zbliżających się wypadków. Groźnymi zwiastunami są tu przede wszystkim obrazy „rozszałanej” natury, nawałnic, burzy z silnym wiatrem i piorunami. Zgodnie z ludowymi wierzeniami taka pogoda towarzyszy złym wydarzeniom, w tym także zbrodni:

³¹ W. Przyborowski, *Noc z 3-go na 4-ty grudnia*, „Gazeta Kielecka” 1975, nr 2, s. 4.

³² *Idem*, *Oblężenie Warszawy*, Warszawa 2011, s. 56.

Robił się już wieczór i z niedalekiej Pilicy wznosiły się białe mgły. Od zachodu pokazało się kilka chmur, które rosnać coraz bardziej, wraz z zapadającą szybko ciemnością, pokryły całe niebo i wkrótce zaczął padać drobny a gęsty deszcz. Noc zrobiła się niezmiernie ciemna i ponura, wśród której żołnierze kręcący się koło ogniska, na środku dziedzińca, wyglądali jak krwawe widma. [...] Później zerwał się wicher, który miotając gałęziami drzew, nadawał całości obrazu jeszcze smutniejszy charakter³³.

Zarówno w powieści *stricte* kryminalnej, jak i w utworach dla młodzieży opisywane zdarzenia są silnie powiązane z tłem politycznym. W *Nocy z 3-go na 4-ty grudnia* ofiarą przestępstwa jest emisariusz przewożący dokumenty związane ze spiskiem w obu sąsiadujących zaborach. Przyświeca mu zatem cel narodowy. Podobnie jak bohaterom w *Młodych gwardzistach*, którzy postanawiają śledzić spiskującego z Prusakami Żyda Wolfa. Natomiast w powieści *Zdobycie Sandomierza* misji uratowania oddziałów polskich podejmuje się szesnastoletni Kuba, a w *Madejowym łożu* (1897) jeden z ważniejszych epizodów wiąże się z próbą udaremnienia spisku przeciwko „obcej” królowej Ryksie.

Swoiste i granie z czytelnikiem jest kolejnym zabiegiem stosowanym przez Przyborowskiego. Niestety autor często niweczy wprowadzony wcześniej element tajemnicy i stosuje aluzje mające przybliżyć odbiorcy odkrycie tożsamości mordercy przed zakończeniem utworu. W większości powieści kryminalnych nazwisko przestępcy jest czytelnikowi nieznanie i dopiero pod koniec opowieści odkrywa on jego tożsamość oraz powody, dla których zabija. Niestety Przyborowski traci cały potencjał związany z dawkowaniem napięcia i w nieoczekiwanych momentach podsuwa czytelnikowi sugestie co do przyszłych zdarzeń. Jednocześnie zdradza tożsamość mordercy, czym pozbawia odbiorcę przyjemności tropienia zabójcy i rozwiązania zagadki.

Lektura prozy Przyborowskiego dowodzi, iż pisarz ten miał skłonność do korzystania z motywów literatury popularnej, do której można zaliczyć utwory o tematyce romansowej z elementami sensacyjnymi, także w formie, w jakiej były publikowane w prasie codziennej powieści w odcinkach, które poruszały tę tematykę oraz zaspokajały gusta żądnej sensacji czytelnika. Taka konstrukcja powieści wymagała od autora wielu zabiegów mających przyciągnąć uwagę odbiorcy, a co za tym idzie – skłonić go do zakupu kolejnego numeru czasopisma. Jedną z najważniejszych technik stosowanych przez autorów powieści odcinkowych było dozowanie napięcia, czyli suspense. Był on obecny w utworach Przyborowskiego, zarówno w powieściach historycznych adresowanych dla młodszego czytelnika, jak i w powieściach kryminalnych, w których odgrywał kluczową rolę.

³³ *Idem, Bitwa pod Raszynem*, Warszawa 1909, s. 2.

W powieściach historycznych najważniejsze potrzeby młodego czytelnika zaspokajało użycie napięcia w postaci silnych kontrastów między światem znanym bohaterowi a miejscem obcym, które wyzwalało strach. Napotykał on na drodze przeszkody będące ucieleśnieniem dziecięcych lęków przed ciemnością, śmiercią i drapieżnymi zwierzętami. Dlatego lęk i wstręt budzą ciemne lochy pełne szkieletów świadczących o dawnych zbrodniach. Podziemia czy ruiny wywołują uczucie klaustrofobii i gwarantują przeżywanie strachu zarówno przez bohatera, jak i czytelnika. Dzięki napięciu i akcji warunkowanej spiętrzaniem przeciwności na drodze głównego bohatera czytelnik mógł wraz z nim przeżywać niebezpieczne przygody. Jednakże w ujęciu Przyborowskiego literatura dla młodzieży powinna obok celów wyraźnie rozrywkowych zawierać również elementy dydaktyczne, ucząc czytelników takich wartości, jak: odwaga, poświęcenie i patriotyzm.

Warty podkreślenia jest również sposób przedstawiania zdarzeń. Opisywane przez autora wydarzenia dotyczą postaci fikcyjnych, których losy splatają się z postaciami historycznymi. W ten sposób Przyborowski kreuje siebie na kronikarza dawnych dziejów, a czytelnikowi ułatwia zrozumienie realiów czasów dawno minionych i wczucie się w nie. O realności opisywanych zdarzeń w powieściach kryminalnych tegoż autora wskazują adnotacje w ich podtytułach, takie jak informacja „na podstawie dokumentów sądowych” czy motto *All is true*. Zatem autor wskazuje czytelnikowi, że zdarzenia przedstawione w powieściach są prawdziwe lub zbliżone do zdarzeń mających miejsce w rzeczywistości.

Podsumowanie

Powieści Przyborowskiego należą do pierwszych prób przeniesienia kryminału na rodzimy grunt. Jego cztery najważniejsze powieści o tematyce współczesnej są jedynie inwariantami dla klasycznej powieści kryminalnej, która narodzi się wraz z postacią Sherlocka Holmesa. I to popularność bohatera Arthura Conana Doyle’a sprawi, że opowiadania o Holmesie staną się wzorcem dla późniejszych autorów powieści detektywistycznych i kryminalnych.

Powieści Przyborowskiego z elementami kryminalnymi są mieszanką stylów charakterystycznych dla powieści popularnej. Znajdują się w nich wątki miłosne, patriotyczne, elementy powieści grozy i powieści tajemnic, a także rozbudowane partie społeczno-obyczajowe, czy nawet biedermeierowskie. Jednakże to wszystko świadczy też o ich przełomowym charakterze jako ważnego ogniwa w rozwoju tego gatunku na gruncie polskim. Chociaż Przyborowski zniweczył wiele okazji do bardziej sugestywnego prowadzenia narracji oraz nowocześniejszych ukształtowań fabuły, jest autorem

wartym badań, choćby dlatego, iż stał się prekursorem na drodze do spopularyzowania powieści kryminalnej w Polsce.

Postać małego bohatera i patrioty pełni w powieściach Przyborowskiego funkcję dydaktyczną. Odważne czyny sprytnego i obdarzonego niezwykłymi umiejętnościami chłopca stanowią doskonały wzór dla młodego czytelnika. Dzięki nagłym zwrotom akcji ukazane zostają liczne zalety inteligentnego i silnego pod względem charakteru dziecka, które nie potrafiło znaleźć sobie miejsca w świecie zdominowanym przez dorosłych.

Ważnym aspektem sposobu przedstawienia bohatera dziecięcego jest postrzeganie go jako osoby, podmiotu, jednostki ważnej ze względu na bogaty świat przeżyć wewnętrznych. Jako przedstawiciel pozytywizmu Przyborowski doskonale wpisywał się w jego nurt pedagogiczny, postulujący wychowywanie młodzieży oparte na respektowaniu jej praw³⁴.

W powieściach Przyborowskiego mamy do czynienia z pochwałą dziecka, jego umiejętności i wrodzonej ciekawości świata. Mały bohater dzięki licznym przygodom nabiera doświadczenia, dowiaduje się wiele o świecie dorosłych. Wędrówka będąca zwieńczeniem przygody jest rytuałem inicjacyjnym mającym wprowadzić dziecko w męski świat. Bohaterskie czyny dziecięcego bohatera powodują jego przemianę i zbliżają ku upragnionej dorosłości, której powinnością jest służba ojczyźnie. Przyborowski w sposób dydaktyczny zaznajamiał czytelnika z polską historią, a także ukazywał, że w świecie dorosłych dziecko może się okazać silniejsze i zaprezentować cechy, które przypisuje się dojrzałym bohaterom. W świecie jego powieści dorosli to często „statyści”, których pojawienie się niczego nowego nie wnosi do przedstawianej historii, gdyż stanowią tylko tło dla silnego i nad wiek dojrzałego młodego bohatera. Dzięki wykorzystaniu historycznych realiów czytelnik poznaje historię swego narodu i uczy się postawy patriotycznej. Odwołanie się do najważniejszych wydarzeń z dziejów Polski realizowane jest w duchu charakterystycznego dla literatury popularnej mechanizmu pocieszenia. Takim nastawieniem Przyborowski zbliża się do Sienkiewicza, który tworzył literaturę „ku pokrzepieniu” serc. Solidarność wspólnoty narodowej w obliczu zewnętrznego niebezpieczeństwa stanowi istotny składnik funkcji patriotycznej i kompensacyjnej jego powieści historycznej, także tej dla młodzieży.

Główną zaletą wynikającą z połączenia powieści kryminalnej z literaturą dla dzieci jest uczenie poprzez zabawę. Odbiorca poznaje świat zdominowany przez historię i bawi się rozwiązywaniem zagadki oraz śledzeniem przygód głównego bohatera. Funkcja zabawowa połączona jest z wszechobecnym humorem w postaci zabawnych zdarzeń lub języka postaci. Dzięki ukazaniu pozytywnych cech bohatera, do których należą

³⁴ Stanowiska pedagogów dotyczących wychowania po klęsce powstania styczniowego (1864) przedstawia D. Mucha (*Poglądy pedagogiczne pozytywistów na wychowanie młodego pokolenia*, „Kultura i Wychowanie” 2012, nr 3, s. 28-45).

odwaga, inteligencja i miłość do ojczyzny, zrealizowana zostaje funkcja dydaktyczna. Ocnom postaci pomagają komentarze wszechwiedzącego narratora, który nie kryje swoich przemyśleń. Jednym ze „spadkobierców” rozwiązań zastosowanych przez Przyborowskiego jest współczesny pisarz Zbigniew Nienacki jako autor cyklu o Panu Samochodziku.

ELEMENTS OF CRIME FICTION IN WALERY PRZYBOROWSKI'S HISTORICAL NOVELS FOR TEENAGERS

Summary

Although Walery Przyborowski has been forgotten as a writer today, in the past his novels played an important role in the patriotic formation of young Polish boys. Although Przyborowski wrote historical novels, he introduced in them a number of elements characteristic of criminal fiction. The main aim of this article is to discuss these elements as used in his selected novels for children and teenagers; it is also to indicate their contribution to the genre which Przyborowski took up next, that is, the novel of manners with a crime story in the background.